

«СЮАНЬ-ЦЗАН КЕЧМИШИ» АСАРИ ҚАДИМГИ ХИТОЙ-ТУРК АДАБИЙ ВА МАДАНИЙ АЛОҚАЛАРИНИНГ ЁДГОРЛИГИИ СИФАТИДА

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7336058>

Қосимжон СОДИҚОВ

Тошкент давлат шарқшунослик университети
филология фанлари доктори, профессор

Abstract: *The biography of Suan-tsang is an important and valuable monument of ancient Chinese and Turkish literary and cultural relations. In the early Middle Ages, the spread of Buddhism in Central Asia developed cultural, literary and linguistic relations between the Turkic peoples and the peoples of the East. The work was translated from Chinese into ancient Turkic during those times. His translator, Singqu Seli Tudun, was a prominent writer of his time, a great Buddhist scholar and scholar of the Chinese language. In the process of translation, he took full advantage of the Turkish language and introduced the wonderful work to Turkish literature.*

Key words and phrases: *Buddhism, Turkish monuments, Turkish language; Sino-Turkish literary relations; translation literature; a book of the Buddhist period.*

Кириш

Таниқли тилмоч, адиб ва буддашунос Сингку Сели (~Шингку Шели) тудунгнинг тавғач, яъни хитой тилидан қадимги туркий тилга таржима қилган «Сюань-цзан кечмиши» («Tsi-in-čün kavi nom bitig») асари тарих китоби, буддизм даври хитой-турк адабий алоқалари, X юзйилдаги турк таржима адабиётининг ўта кадрли ва тенги йўқ ёдгорлигидир.

Асарнинг тўлиқ оти: «Bodisatv tayto Samtso ačarinij yoriyin uqitmaq atliḡ Tsi-in čün tigmä kavi nom bitig» (СЦ.VI.1.2–4). Бу «Бўдисатв тайтў Самтсў устознинг йўриғларини баён этувчи Тси-ин-чун дея аталган кави (яъни эпик) нўм битиг» деган маънони анлатади.

Сарлаҳада асар *kavi nom bitig* деб аталаётир. Бу ўринда *kavi* (<санскр. *kāvya*) – «эпос, эпик асар» деган маънони беради; *nom* атамаси суғдча *nwt*, яъни «дин қонуни; диний таълимот» сўзидан олинган; *nom bitig* – «ақоид китоби»дир.

«Сюань-цзан кечмиши» асари *iduq nom erdini*, яъни «қутлуғ нўм жавоҳир» сифати билан ҳам аталган (СЦ.V.87.20).

«Сюань-цзан кечмиши» асарининг яратилиш тарихи

Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда буддизмнинг ёйилиши шарқ халқларининг маданий ва адабий алоқалари, шарқ тилларининг ўзаро таъсирини таъминлаб берди; халқнинг ижтимоий-тарихий, маданий, адабий ҳаётида катта бурилиш ясади. Турк-будда адабиётида таржимачилик ниҳоятда ривожланди: санскрит, тохар, суғд тилларидан йирик будда ёдгорликлари – нўм битиглар, сутралар, хотиралар, будда қиссалари, шастарлар қадимги туркий тилга таржима қилинди. Будда асарлари аввалига санскритчадан, кейинчалик уларнинг тохарча, суғдча ва хитой тилларидаги варсияларидан ўгирилган. Шу вазият тақазоси билан ўқимишли турк кишилари орасидан йирик буддашунослар, қадимги шарқ тилларининг билимдонлари, таниқли шарқшунослар етишиб чиқди. Сингку Сели тудунг ўша замонда шухрат топган ана шундай буддашунос ва таржимонлардан эди.

Ўрта ва Марказий Осиё халқларининг исломдан бурунги тарихини ўрганишда қадимги хитой манбалари, айниқса, хитойлик сайёҳларнинг ўлкамизга қилган саёҳатлари асосида битилган эсдаликлар катта аҳамиятга эга. Ана шундай эсдаликлардан бири фанда «Сюань-

цзан кечмиши» номи билан машхур. Илк ўрта асрлар тарихига бағишланган тадқиқотларда бу асарга тез-тез муносабат қиладилар.

«Сюань-цзан кечмиши»нинг ҳам хитойча, ҳам қадимги туркий тилдаги версиялари бўлган. Туркий версияси бундан минг йил муқаддам Кучу уйғур давлатида «Тси-ин-чун кави нўм битиг» номи билан таржима қилинган. Ушбу обида бизгача ягона қўлёзма нусхада етиб келган бўлиб, у уйғур хатидадир. Лекин қўлёзма ҳозир бўлақларга бўлинган ҳолда Париж, Пекин, Санкт-Петербургда сақланмоқда. Аниқлашларича, қўлёзма китоб бир жойдан топилган, кейинчалик ҳар хил йўллар билан турли қўлёзма фондларига тарқаб кетган. Жумладан, Санкт-Петербургдаги Россия Фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмалари институти (аввалги Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлими) фондида сақланаётган бўлаги асарнинг 5-, 6-, 8-, 10- бўлимлари бўлиб, сайёхнинг Ҳиндистондан ўз юртига қайтиши ва ҳаётининг сўнгги чоғларига бағишланган (*қаранг*: Тугушева 1991). Тарқаб кетган учала қўлёзмани бир ерга йиғса, тўлиқ бир асар юзага келади.

«Сюань-цзан кечмиши» тан сулоласи даврида яшаб ўтган нўмчи сайёх Сюань-цзаннинг муқаддас сафари тўғрисидаги мемуар бўлиб, ўзида ўнлаб афсона ва ривоятларни, буддизм фалсафаси, қадимги Шарқ халқларининг ижтимоий-сиёсий, маданий турмушига, улар яшаган ўлкаларнинг географияси, тарихига тегишли маълумотларни ўзида жамлаган асар.

Милоннинг илк юзйилларидан бошлаб хитойлик роҳиблар Бурхон (яъни Будда) яшаб ўтган юртни зиёрат қилиш, шу билан бирга, буддавий йўриқлар, қонун-қоидалар битилган нўм битигларни олиб келиш мақсадида Ғарбга – Ҳиндистонга сафар қила бошладилар. Улар олис юртдан минг азоб билан муқаддас китобларни ўз ўлкасига келтирганлар. Даврининг машхур буддашуноси, нўмчи ачари Сюань-цзан ана шундай сайёхлардан эди. У ўн етти йил давомида (629–645 йиллар) бир юз йигирмадан ортиқ мамлакат ва ўлкаларда бўлди. Бурхон туғилган тупроқларга бориб, у ердан олти юз нўм битиг келтирди. Сўнгра теваарагига мамлакатдаги буддавий сутра ва шастарларнинг кучли билимдонларини тўплаб, уларни анаткак тилидан тавғаччага таржима қилиш билан шуғулланди. Бу борада у ўз мактабини яратган.

Сюань-цзан буддавий нўм битигларнинг мағзини тушуниш ва уларни шарҳлашда ўзига қадар ўтган олимлардан анча ўзиб кетган эди. Шунинг учун будда рисоаларининг билимдони, улуғ устоз – самтсў ачари номини олган. У муқаддас сафари чоғида кўрган-кечирганларини ҳикоя қилувчи «Ғарб мамлакатлари хотиралари» («*Kirügi ellär ödigi*») номли асар ёзган.

Кейинчалик унинг содиқ шогирди Хуэй-ли (матнда *Xuilip*) унинг асосида устознинг ҳаётига бағишланган «Сюань-цзан кечмиши» асарини ёзди. Бошқа бир шогирди Ян-цзун (матнда *Xintsun*) эса ана шу хотираларни тўлдириб, асарни адоғига етказди. Асар бешинчи бўлимининг якунидаги колофонда ана шу хабарларнинг тасдиғи битилган:

Qutluḡ uluḡ Tawḡaç elintä üč ayiliḡ nom ötkürmiš Xuilip tayši üdik alip tawḡaç tilintä yarattmıš. – «Қутлуғ улуғ Тавғач элида «Уч хазинали нўм» (=санскр. Tripitaka)ни шарҳловчи Хуэй-ли устоз тавғач тилида яратмиш».

Xintsun varši atliḡ nomči açarı keḡürmiš. – «Ян-цзун муаллим отли нўмчи устоз уни тўлдирди» (СЦ.V.87.6–11).

Ҳозир фанда «Сюань-цзан кечмиши» деб аталаётган ушбу китоб Хитойда ўша кезлардаёқ шуҳрат топган эди. Турклар орасига буддийликнинг кенг ёйилуви, хитой-турк маданий муносабатлари ва адабий алоқаларнинг таъсирида кейинчалик унинг туркий таржимаси ҳам юзага келди.

Асарни бешбалиқлик Шингку Шели тудунг тавғач тилидан туркий тилга таржима қилган. Бу ҳақда бешинчи бўлим якунидаги колофонда шундай битилган: Tawḡaç tilintin yana bešbaliqlıḡ Şinḡu Şeli tutuḡ yanjirtı türk tilinçä ewirmiš. – «Тавғач тилидан яна бешбалиқлик

Шингку Шели тутунг қайтадан турк тилига ўғирмиш» (СЦ.V.87.11–14). Ушбу жумлада ишлатилган *ewirdi* сўзи асарга нисбатан қўлланган бўлиб, «ўғирди, таржим қилди» деган маънони билдиради; *tawyač tili* – «тавғач», яъни «хитой тили»; *türk tili* – ўша кезлардаги «туркий тил»дир.

Сюань-цзаннинг оти матнда *Xuintso* деб берилган (СЦ.VI.27.24). У матн давомида *toyin Xuintso* («роҳиб Сюань-цзан») (СЦ.VI.22.10), *tawyač toyin* («тавғач роҳиб») деган сифатлар, ўрни билан *Samtso ačari* («Самтсў устоз») унвони билан ҳам тилга олинади (СЦ.V.12.18–19). Сюань-цзаннинг унвони *maxayan nom täñri* (=санскр. *mahāyānadeva*) ҳам аталган (СЦ.V.23.5). Бу унвоннинг маъниси «махаян нўмланининг тангриси» деганидир.

Буддизм даврида бундайин кишиларни *nomčī* ҳам дейилган, бу «будда қонунларининг билимдони; қонунларни йўрувчи, маъносини айтиб берувчи уламо»дир. Ёки «қонунлардан сабоқ берувчи устоз, уламо»ни *nomčī ačari* дейилган (СЦ.V.11.23). Бу ерда *ačari* (<санскр. *ācārya*) «ўқитувчи, устоз» маъносида. «Қонунлардан сабоқ берувчи устоз, уламо»ни *nomčī baxšī* ҳам аталган (СЦ.V.12.18).

Роҳиб Сюань-цзанга ҳиммат кўрсатган ва унинг билан хат ёзишган тавғач ҳукмдори эса *xan* (СЦ.VI.30.21), *tawyač xani* (СЦ.V.8.1), *täñri tawyač xan* (СЦ.VI.35.25), *täñri elig* (СЦ.VI.24.17) ёки унинг ҳурматиини жойига қўйиб *täñri eligimiz* (СЦ.VI.26.12), *toquz quwray uluy elig*, яъни «тўққиз вилоят [сўзма-сўз. жамоа]нинг улуг ҳукмдори» (СЦ.VI.30.12) унвонлари билан тилга олинган.

Бу унвонлардаги *täñri* сўзини Л.Ю. Тугушева русчага «небесный» деб таржима қилган: *täñri elig* – «небесный правитель» (қаранг: Тугушева 1991,238).

Қадимги туркий тилда *täñri* сўзининг бир нечта маъноси бор: «кўк, осмон»ни *täñri* дейди; яна «Яратган *Täñri*».

Масалан, *tügäl bilgä täñri Burxan* деганда (СЦ.V.16.26) *täñri* сўзи «худо» маъносида ишлатилган. Чунки турк-буддистлар Буддани *täñri* деганлар. Ёки: *täñri Burxan körki-yañi* – «Тангри Бурхон ҳайкали», яъни «Будда ҳайкали» (СЦ.VI.24.19–20) сингари.

Лекин *täñri elig* деганда сўзнинг бошқа бир маъноси мужассам: уни «улуг; кудратли» деб англамоқ керак, яъни «улуг; кудратли ҳукмдор».

«Сюань-цзан кечмиши» асари буддизмнинг махаян мазҳабида битилган асар. Ўша давр туркий ёзма ёдгорликларида махаян мазҳабини *uluy kölünjü* (яъни, «улуг тариқат») (ДЛТ.610) ёки *maxayan* (<санскр. *mahāyāna*) (ДЛТ.338); хинаян мазҳабини эса *kičig kölünjü* (яъни «кичик тариқат») дейилган (ДТС.610).

«Сюань-цзан кечмиши» асарида бу мазҳабларнинг аталиши шундай:

maxayan (<санскр. *mahāyāna*) – буддизм атамаси; «улуг тариқат, махаян» (СЦ.VI.22.14).

Ёки яна: *kölünjü tözlug maxayan* – «кўлингу асосли махаян», яъни «махаян тариқати» (СЦ.VI.22.14); *kölünjü tözlug maxayan nom* – «кўлингу асосли махаян таълимоти» (СЦ.VIII.21.5-6).

hinayan (<санскр. *hinayāna*) – «кичик тариқат, хинаян» (СЦ.V.11.15).

Асар қўлёзмаси ва буддизм даври китоби

Асар қўлёзмаси потхи китоб шаклидадир.

Потхи китоб ўзининг тайёрланиш усули ва кўриниши билан китобат тарихида алоҳида ажралиб туради. Бундай китоб тури бошлаб қадимги Ҳиндистонда кашф этилган. Потхи китоб бурунги тибет маданиятида ҳам шуҳрат қозонган, аммо хитой китобатчилигида йўқ. Шунинг учун бўлса керак, олимлар бундай китоб тури туркларга Тебетдан келган деб қарайдилар. Шундайми ёки тўғридан-тўғри хиндлардан келганми, нима бўлганда ҳам, у турк дунёсига буддизмнинг муқаддас таълимоти, маданияти ва санъати, будда ёзма ёдгорликлари билан бирликда кириб келгани аниқ.

Бурунги хиндлар бундай китобни тайёрлашда ашё сифатида пальма япроқларидан фойдаланган. Муҳими шундаки, турклар потхи китоб турини ўзлаштиргач, ўз шароити ва географик имкониятидан келиб чиққан ҳолда, пальма япроқлари ўрнига қоғоздан фойдалана бошлади. Бу ишда қоғоз уларга жуда қўл келди.

Будда китобат санъатида потхи анъанаси узоқ асрлар давом этди. Кейинги кезларда китоб тайёрлашнинг янги-янги усуллари ўйлаб топилганига қарамай, турк-будда жамоалари ҳатто XVII юзйилда ҳам потхига тез-тез мурожаат қилиб турганлар. Чунки уларда будда асарларига хурмат-эҳтиром ўта кучли бўлиб, диний асарларда классик тил анъаналари билан бир қаторда, қадимги китоб шаклини ҳам сақлаб қолиш муҳим эди.

Потхи китобни тайёрлаш учун аввал унга керакли бўлган бир хил бичимли қоғозлар киркиб олинган. Сўнг варақлар ўртасига ёки бошроғига, уларнинг ҳар икки ёғидан симметрик ҳолда доирачалар чизиб чиқилган. Матн ўнгдан чапга қараб битилган. Хат бир бошдан ёзиб тушилиб, ҳалиги доирачага келганда, унинг ичи бўш қолдирилган. Варақнинг терс бетигаги матн ҳам худди шундай битилган. Қўлёзма тўлиқ қўлдан чиққач, ичи бўш қолган доирачаларнинг қоқ ўртасидан тешиб чиқилган. Матн битилган варақларни дасталаб туриб, уларнинг тешигидан ипга тизилган. Сўнгра қоғоз бичимидаги иккита пайраха олиб, тахлоғлиқ қоғознинг икки ёғидан қопланган ва тешиқдан ўтказилган тизимчаси унга туғиб қўйилган. Ўз навбатида, бу пайраҳалар мукова вазифасини ҳам ўтаган ва китобни яхши сақлаш имконини берган. Китобни ўқиш керак бўлганда, тизимчасидан бўшатилиб, ўқиб бўлгач, яна туғиб қўйилаверган.

Потхи китобнинг варақлари *patar* деб аталган (ДЛТ.398). Бу сўз санскритча *patra* сўзидан олинган бўлиб, хиндлар пальма япроқлари ва варақни шундай атаганлар. Туркий тилда бу сўз ўзининг иккинчи – «китоб варағи» маъносига қўлланган.

Ҳар қайси варақнинг бош қисмига асар бўлими ва ушбу бўлимнинг тартиб кўрсаткичи ёзиб чиқилган. Ушбу кўрсаткичлар, ўз навбатида, пойгир (погинация, яъни варақларнинг кетма-кетлигини кўрсатувчи белги) вазифасини ўтаган ва китоб варақларини тартибли сақлаш имконини берган.

Потхи китоблардаги тартиб кўрсаткичининг бундай эканлиги бежиз эмас. Сабаби, будда китоблари жамоа орасида тўлиқ шаклда ҳам, бўлимлари айри-айри ҳолда ҳам ёйилган эди. Чамаси, айрим буддистлар асарнинг керакли бўлимини ўзлари учун кўчириб олиб, ундан фойдаланганлар. Шарқ матннавислигида шунга ўхшаш ҳодисани монийлик даври тавбанома-дуоларида ёки ислом муҳитида яратилган «Ҳафтияк»да ҳам кузатиш мумкин.

Будда китобатчилигида саҳифаларга безаклар бериш, миниатюралар ишлаш уқадар авж олган эмас. Шунга қарамай, буддизм даври китобат санъатининг ўзига яраша сири бор. Китобларни синчиклаб кузатган кишигина буни англаб етади. Қўлёзма китоблар кўркини, аввало, матннинг хат услуби таъминлаган. Ёзувнинг кўрки, айрим ўринларнинг турли сиёҳларда ажратиб берилгани, ҳатто саҳифа ўртасига чизилган бир, баъзан икки халқали доирачалар ҳам китобни безаб туради.

Буддизм даврида уйғур ёзувининг бир неча хил хат услуби амал қилган. Йирик зодагонлар томонидан буюртма бериб битилган қўлёзмалар, буддизмнинг муқаддас китоблари кўпинча ёзувнинг ўзига яраша классик бир услубида, китобий хатда кўчирилган эди. Бундай матнни битишда учи йирик йўнилган қамиш қаламдан фойдаланилган бўлиб, битгучидан ўта кучли маҳорат талаб қилади.

Буддизм тушунча ва қарашларига кўра, ўлганлар хотирасига атаб диний китоблар кўчиртириш ўта савобли иш саналган. Муқаддас китоблар хонлар, беклар, йирик зодагонларнинг буюртмаси бўйича кўчиртирилган эди. Бахшилар уларни кўчиришда ўзининг бор маҳоратини ишга солган.

«Сюань-цзан кечмиши» асарининг қўлёзмаси бутунича сақланмаган. Варақларининг кўпи йўқолган, айримлари титилиб, унинг бўлақларигина қолган, холос. Қўлёзма кўп фойдаланилганиданми, варақларининг тевараги уринган, баъзи сатрларнинг ёзувини ҳам илғаб бўлмайди. Жумладан, китобнинг Санкт-Петербургда сақланаётган бўлаги ана шундай.

Матн ҳар саҳифада ўнгдан чапга қараб 26 қатордан ёзилган.

Ҳар қайси варақнинг тепароғида, матннинг 5–7- қаторлари оралиғига доирача чизиб, ўртасига тизимча ўтказишга мўлжаллаб тешик тешиб чиқилган. Доиранинг ичи бўш, унга келиб туташган матн ўртада узилиб, кейинги ёғидан давом этиб кетаверади.

Хати қорада, уйғур хатининг классик услубида бўлиб, ўта сулув ва тартибли.

Матнда жумлаларни ажратиш учун ёнма-ён қўш нуқта (.), янги боб, матннинг муҳим бўлақларини ажратиш учун бир-биридан узилган қўш нуқталар (.. ..) қўйиб борилган.

Асар бўлимлари *tegzinč* ёки *ülüş* деб аталган. Масалан, асарнинг олтинчи бўлими *altinč tegzinč* деб бошланган (СЦ.VI.1.5). Ҳар бир варақнинг тепа қисмида берилган тартиб кўрсаткичида эса бўлимлар *ülüş* деб аталган.

VI.6- саҳифанинг бошланишида *altinč ü(lüş)*; VI.8-, 10- саҳифаларнинг бошланишида *altinč ü(lüş)*; VI.16- саҳифанинг бошланишида *alt(inč)*; VI.12-, 14-, 15-, 18-, 38-, 40-, 42-, 44- саҳифаларнинг бошланишида *altinč* сўзи сақланган, холос.

Шунинг сингари, VIII.22- саҳифанинг бошланишида *sekizinč, beš yigirmi*; VIII.18- саҳифанинг бошланишида (*sekisinč, üč yigirmi*); VIII.14- саҳифанинг бошланишида *s(ekiz)inč, bir yigirmi*; VIII.10- саҳифанинг бошланишида *sekizinč, to(quz)*; VIII.4-, 8-, 12- саҳифаларининг бошланишида *sekizinč*; VIII.6- саҳифанинг бошланишида *sek(izinč)* сўзигина сақланиб қолган.

Асарнинг ҳар қайси бўлими *Namo but. Namо darm. Namо saŋ* жумлалари билан бошланиб, шу жумлалар билан тугалланган (СЦ.V.87.19). Бу формуляр буддизмнинг триадаси, яъни уч жавоҳирига – «Будда, будда қонунлари ва будда жамоасига таъзим»ни англатади (<санскр. *Namo Buddhāya. Namо dharmāya. Namо saṃghāya*). «Жавоҳир» қадимги туркий тилда – *erdini*; «уч жавоҳир» – *üč erdini* (=санскр. *triratha*) бўлади (СЦ.VIII.30.8).

Яна асарнинг охирига унинг оти ва нечанчи бўлим тугаётгани ҳам ёзиб қўйилган. Масалан, бешинчи бўлимнинг якуни шундай: «*Bodisatv tayto Samtso ačarininč yoruŋin uqitmaq atliŋ Tsi-in čün tigmä kavi nom bitig*»; *bišinč ü(lüş) tügädi*. – «Бўдисатв тайтў Самтсў устознинг йўриғларини баён этувчи Тси-ин-чун дея аталган кави (яъни эпик) нўм битиг»; бешинчи бўлим тугади» (СЦ.V.87.14–18).

Қадимги турклар «китоб»ни *bitig* деганлар. Бу сўзнинг яна бошқа маънолари ҳам бор. Масалан, «Сюань-цзан кечмиши» асарида *bitig* сўзи кенг ишлатилган бўлиб, у «ёзув; хат, мактуб; китоб; сутра; асар» маъноларини билдиради (*қаранг:* Тугушева 1991,322).

Бу сўз асарда «хат, мактуб маъносида ҳам кўп ишлатилади; ундан янги сўзлар ҳам ясалган: «илтимоснома»ни *ötüg bitig* (СЦ.VI.22.9); «жавоб хати»ни *yantud bitig* дейди (СЦ.VI.30.22).

Қадимги туркий тилда *bitig* сўздан олиб, «котиб»ни *bitigči* дейилган. Айни маънода яна *ilimya* сўзи ҳам ишлатилган.

Маҳмуд Кошғарийга қўра: *ilimya* «шоҳ мактубларини турк хати (яъни уйғур хати) билан ёзувчи котиб»дир (ДЛТ,71).

Юсуф Хос Ҳожиб «котиб» маъносида *bitigči* атамасини ишлатган. Ушбу атама «Қутадғу билиг»да *ilimya* сўзи билан бирга жуфт ҳолда *bitigči-ilimya* деб ҳам қўлланган. Бунда у «хат ёзувчи котиб» деган маънони англатади (Содиқов 2020,178).

Ўтмишда «котиб» маъносида *baxši* сўзи ҳам ишлатилган. Бу сўз манбаларда *baqši-baxši* вариантларида келади. Ушбу атама қадимги турк будда жамоаларида «устоз, мураббий; муаллим» маъноларида ишлатилган (СЦ.VI.10.18).

Замонасининг хат-саводли, ўқимишли кишиларига нисбатан қўлланган бу сўз кейинчалик туркий тилда ва уйғур хатида битувчи котибларнинг номида сақланиб қолди. Масалан, ўрта асрларда, тўғрироғи, темурийлар замонида уйғур хатида битувчи котиблар отига *бахъи* сўзи қўшиб айтилган: *Зайну-л-Обидин бахъи*, *Абду-л-раззоқ бахъи* сингари (*ўша жойда*).

Сўнгги сўз

Буддизм даври адабиётида таржимачилик ниҳоятда ривожланди: санскрит, тохар, суғд, тилларидан йирик будда ёдгорликлари – нўм битиглар, сутралар, хотиралар, будда қиссалари, шастарлар таржима қилинди. X юзйил хитой таржимашунослик мактабининг бошида турган йирик буддашунос, таржимон ва адиб бешбалиқлик Сингку Сели (~Шингку Шели) тудунгдир. Сингку Сели таржималари бизнинг ҳозирги тушунчамиздаги бир тилдан иккинчи тилга сўзма-сўз ўгирмалар эмас. Уларда асар мазмуни сақлангани ҳолда, баён услуби, бадиий тасвир воситалари туркий тил қонун-қоидалари, турк ўқувчиси ука оладиган кўринишга солиб берилган. Шунга кўра, улар таржималар эмас, туркий асарлар сифатида ўрганилади. Буддизм даври турк адабиётида ушбу асарларнинг ўрни беқиёс.

Буддизм даврида адабий тилда буддавий асарларга хос бўлган ёзма кўтаринки бир услуб шаклланди, буни шартли равишда «сутралар услуби» дейиш мумкин. Бу даврларда диний-фалсафий матнлар услубининг ўлчовлари, қонун-қоидалари ишлаб чиқилди. Ўша даврларнинг диний қонунларни баён этувчи адабий асарлари – нўм битиглар ана шу услубдадир. Муҳими шундаки, қадимги будда матнлари негизида юзага келган ушбу диний матнлар услуби кейинчалик, ўрта асрларда яратилган диний асарларда ҳам, янги бир шакл ва мазмунда давом этди.

Ҳавола қилинаётган асарлар:

1. СЦ – «Сюань-цзан кечмиши» асарининг Санкт-Петербургдаги Россия Фанлар академиясининг Шарқ қўлёмалари институти фондида сақланаётган бўлаги: Тугушева 1991.
2. ДЛТ – Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Тошкент, 2017.
3. ДТС – Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969.
4. Тугушева 1991 – Л.Ю. Тугушева. Уйгурская версия биографии Сюань-цзана. – Москва, 1991.
5. Содиқов 2020 – Содиқов Қ. Эски ўзбек ёзма адабий тили. – Тошкент, 2020.